

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Városkép és építészsociológia. Gondolatok Elisabeth Lichtenberger munkásságáról

Townscape and sociology of architecture. Thoughts about the work of Elisabeth Lichtenberger

TAMÁSKA MÁTÉ

TAMÁSKA Máté: főiskolai tanár, Apor Vilmos Katolikus Főiskola; 2600 Vác, Konstantin tér 1-5.; tamaskamate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1347-9391>

KULCSSZAVAK: építészsociológia; városföldrajz; háztípológia; várostípológia

ABSZTRAKT: Tanulmányomban az osztrák városföldrajz 2017-ben elhunyt, nemzetközileg is elismert kiváló tudósának, Elisabeth Lichtenbergernek néhány építészsociológiai szempontból releváns alaptézisét mutatom be. Elemzésemben mindenképp arra keresem a választ, miben sajátos Lichtenberger térfelfogása, miért tekinthetjük őt az elmúlt két-három évtizedben német nyelvterületen formálódó építészsociológiai gondolkodás egyik előfutárának. Ehhez empirikus városkutatásait mutatom be, azokat a gondolatokat, amelyek az építészeti társadalminak nevezhető leírását és értelmezését adhatják, mint pl. a házfornák tipológiája, a politikai-társadalmi rendszerek városideálja vagy a változásdinamika.

A tanulmány zárásaként öt pontban foglalom össze Lichtenberger munkásságának építészeti tanulságait, melyek: (1) az építészeti (házfelmérési) módszertan alkalmazható a társadalomtudományban; (2) az építészeti és a társadalmi tér együttjárása sajátos mintázatot mutat; (3) a retrospektív eljárás a művészettörténetileg kevésbé értékes, de szociológiailag annál relevánsabb építészeti emlékekre irányíthatja a figyelmet; (4) a városkép örökölt építészeti elemei erősen determinálják a településképet és a társadalom mindenkori alakulását (5) az idő rétegei a városképekben igen változatos formában és a társadalmi értékrend által meghatározott módon jelennek meg.

Máté TAMÁSKA: college professor, Apor Vilmos Catholic College; Konstantin tér 1-5., H-2600 Vác, Hungary; tamaskamate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1347-9391>

KEYWORDS: sociology of architecture; urban geography; typology of houses; typology of the city

ABSTRACT: This paper presents Elisabeth Lichtenberger's (1925-2017) theses from the point of view of architectural sociology. The study discusses the ways Lichtenberger's ideas about urban space and townscapes make her the forerunner of the relatively young discipline of architectural sociology. The analysis draws on Lichtenberger's empirical urban research, and interferences between architectural environment and sociological (political) forms, like the typology of houses, ideal urban forms of different political regimes in history and the dynamics of change.

The paper concludes by a summary of Lichtenberger's theses: (1) some methodology of architecture research can be used in sociological research as well; (2) the interplay between social and architectural space produces particular patterns; (3) the methodology of retrospective analysis

draws attention away from impressive to more modest architectural heritage, which however carries important sociological implications; (4) inherited architectural elements of the townscape determine actual changes both in architecture and in society (5) layers of time appear in very different ways in townscapes and these layers depend on cultural values.

Bevezetés

Tanulmányomban az osztrák városföldrajz 2017-ben elhunyt, nemzetközileg is elismert, kiváló tudósának, Elisabeth Lichtenbergernek néhány építésztársociológiai szempontból releváns alaptézisét mutatom be.¹ Elemzésemben mindenekelőtt arra keresem a választ, miben sajátos Lichtenberger térfelfogása, miért tekinthetjük őt az elmúlt két-három évtizedben német nyelvterületen formálódó építésztársociológiai gondolkodás egyik előfutárának. Ehhez empirikus városkutatásait mutatom be, azokat a gondolatokat, amelyek az építészet társadalmának nevezhető leírását és értelmezését adhatják, mint például a házformák tipológiája, a politikai-társadalmi rendszerek városideálja vagy a változásdinamika.

Célom tehát, hogy Lichtenberger interdiszciplináris életművét egy fiatal tudományterület, az építésztársociológia szemszögéből láttassam. Ehhez azokat a munkákat, kutatási programokat emeltem ki, amelyek tárgyakat tekintve az épített környezet arculatváltozását elemzik. Lichtenberger mindenekelőtt Bécs kutatásával foglalkozott, de komoly eredményeket ért el a nemzetközi összehasonlító városkutatásban is. Ezért elemzésemben két méltán népszerű kötetének gondolataira támaszkodom. Az első az életmű elejéről a H. Bobekkel írt Bécs monográfia, a *“Wien, Bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte des 19. Jahrhunderts”*² (Bobek, Lichtenberger 1966). Ez a munka a mai napig a bécsi várostörténeti munkák alapvető hivatkozási pontja.³ Az összehasonlító városkutatásokhoz pedig az életmű végéről idézem majd a *“Die Stadt, von der Polis zur Metropolis”*⁴ című munkát (Lichtenberger 2011). Ebben a könyvben Lichtenberger rendkívül tömören és közérthetően (munkáját a széles egyetemi olvasóközönségnek szánta) foglalta össze tudományos életművének legfőbb eredményeit, a bécsi topográfiai projektől kezdve a közép-európai városok összehasonlításán (Prága, Budapest,⁵ München) át, a történeti elemzésekig (*Ringstraße* kutatások; Bécs, a császárváros).⁶ Kiemelt helyet kaptak a könyvben az amerikai városok is. A két alapmű mellett a tanulmányomban utalok Lichtenberger egyéb tudományos munkáira is.

Az építésztársociológia és a városföldrajz

Az építésztársociológia témájában született munkák sorában a Joachim Fischer és Heike Delitz (2009) által szerkesztett, mindmáig legátfogóbb összefoglaló elméleti munkában számos megközelítési lehetőséggel találkozhatunk a klasszikus értelmiségtársociológia (építészszerpek) felől közelítő szerzőktől a magát az épí-

tészeti formát vizsgáló, az építészeti kutatások módszertanához közelítő morfológiai álláspontokig. Az igen szerteágazó elméleti háttér és módszertani apparátus mellett nem egyszerű feladat a tudományterület definiálása, főként annak fényében, hogy igen komoly átfedéseket találhatunk a térszociológiával, a városszociológiával vagy éppen a lakásszociológiával. A kötet egyik összefoglaló tanulmányában végül Bernard Schäfers vállalkozott erre. Megfogalmazásában „az építésztársadalom az épített környezet és a társadalmi cselekvés közti összefüggéseket vizsgálja, figyelembe véve a technikai, gazdasági és politikai meghatározottságokat. Mindeközben nagyban támaszkodik a térhasználat osztály- és kultúrafüggő megközelítéseire, valamint az építészet szimbolikus tartalmaira. További feladatai az építés folyamatának és résztvevőinek, a mindenkori tulajdonviszonyoknak és az építészszerpek változásainak nyomon követése” (Schäfers 2009, 366.). Lichtenberger jó néhány kutatását (ha nem is egész munkásságát) e definíció alapján joggal tekinthetjük építésztársadalomtanának, még akkor is, ha a szerző maga nem használja ezt a kifejezést, aminek egyik oka, hogy maga a tudományterület alig két-három évtizede létezik (Karstein, Schmidt-Lux 2017, 3.). Természetesen korábban is születtek társadalomtudományi irányultságú építészeti elemzések, ám ezek a munkák zömében nem a szociológián belül, hanem a rokon tudományokban, így a kulturális antropológiában, a néprajzban, építészetben vagy éppen – s erre lehet példa Lichtenberger – a földrajztudományban születtek meg.⁷

Másfelől azt is látni kell, hogy a szociológián belül is létezett egy építészetel, városképpel, városfejlődéssel foglalkozó térszociológiai, városszociológiai specializáció, csakhogy ez nem konkrét építészeti tereket vizsgált, hanem saját térfogalmat alkotott. Magyarországon a szocializmus évtizedeiben jöttek létre a nagy tervező intézeteken belül olyan kisebb munkacsoportok, amelyek feladata a beruházások társadalmi környezetének vizsgálata volt (Szelényi 1973a). Leginkább demográfiai és társadalomszerkezeti előrejelzéseket vártak a szociológiától, amelyek alapján a szükséges lakásszámok és szolgáltatások megbecsülhetővé váltak. Ez az erősen alkalmazott kutatási irányzat magát a városszociológia részeként határozta meg. Úgy tűnik, hogy minél szorosabb volt a gyakorlati kapcsolat építészet és szociológia között, annál markánsabbnak bizonyultak a határvonalak. A nagy tervezővállalatoknál a szakmák közötti kompetenciahatárok következetes betartása a munkahelyi béke garanciája volt: a szociológus kizárólag a tér társadalmi dimenziójával foglalkozott, illetve foglalkozhatott, az építészeti forma kérdésével alig-alig (Schéry 2001).

Ezt a munkamegosztást a gyakorlat éltette, de valójában megfelelt a korabeli, a fizikai környezet vizsgálatát elutasító szociológia önképének is (Szelényi 1973b). A szociológia térforgalma ugyanis nem, vagy csak nagyon lazán kötődött a konkrét, fizikailag leírható építészeti térhez. Ehelyett az emberek közötti interakciók révén kialakuló és igen sokféleképpen megfogalmazott „társadalmi tér” fogalmát használták. Igen jellemző erre a sokak által forgatott és idézett Pierre

Bourdieu felfogása: „a társadalmi világ olyan (többdimenziós) térként ábrázolható, amely megkülönböztetési, illetve elosztási alapelvek szerint épül fel (...) A cselekvőket és a cselekvők csoportjait tehát az a viszonylagos pozíció határozza meg, amelyet ebben a térben foglalnak el. Mindegyikük egy adott pozícióba vagy szomszédos pozíciók meghatározott csoportjába (vagyis a tér egy meghatározott részébe) tartozik, és a valóságban nem igazán lehetséges – még ha elgondolható is –, hogy ebben a térben valaki egyidejűleg két, egymással ellentétes pozíciót foglaljon el” (Bourdieu 2010, o. n.). Olyan, elsősorban fizikainak látszó tulajdonságok, mint a közelség-távolság, sűrűség, alá- és fölérendeltség vagy a szomszédság a társadalmi tér fogalmában elvesztették fizikai kiterjedésüket, mentális tartalmakká váltak. Legközismertebb empirikus példája ennek a felfogásnak a társadalmi távolságot mérő Bogardus-skála (Babbie 1995, 461.).

A szociológiai értelemben vett társadalmi tér tehát épületek nélkül is létezik és értelmezhető. Ezt a felfogást a földrajzi térszemlélet is magáévá tette. Mindez nem jelenti azt, hogy a társadalmi tér fogalmával ne lehetne építészeti szimbólumokat kutatni vagy ne lehetne az adatokat térképre vetítve várostopográfiaikat készíteni (Faragó 2012), mindezekből idővel absztrakt geometriai ábrákba sűrítetett modellek születtek (Nemes 1998). Ám a társadalmi tér sosem az építészet jelenlétéből indult ki és általában nem is volt célja annak megértése. Kivételt képeztek a településmorfológiai irányzatok, amelyek igen közel kerültek az építészet-szociológiához, igaz, mindeközben módszertani apparátusokat tekintve részben már ki is léptek a társadalmi tér szociológiai jellegű értelmezési keretéből (Csapó 2005, 2017; Somfai 2002; Csapó, Lenner 2016). Lichtenberger munkássága is értelmezhető lenne a településmorfológiai iskolán belül, annál is inkább, hiszen földrajztudósként maga is a geográfiai iskolákon belül helyezte el saját munkáit és elméleteit (Lichtenberger 1986). Építészet-szociológiai szempontból azonban fontosabb az általa elsősorban az empiriában (és nem az elméletalkotásban) képviselt hagyomány, amely közvetlen kapcsolatban áll az építészetkutatás módszereivel, így például az alaprajzi vizsgálatokkal, a beépítési formák tanulmányozásával vagy éppen az épületfelmérésekkel.

Lichtenberger városelemzéseinek módszertani alapja a táj, a művi környezet és az emberi társadalom együttes szemlélete. Indíttatását nagyban meghatározta a Hugo Hasslingerhez köthető bécsi földrajzi iskola; az ő nevéhez fűződik Bécs művészettörténeti atlasza (1916), majd a város első építészeti topográfiája is (1946). Hasslinger munkáját folytatta Hans Bobek, akihez azután fiatal munkatársként kapcsolódott Lichtenberger. A bécsi iskola a természeti környezet mellett különös figyelmet fordított az épített környezet történeti változásaira, így mindenekelőtt a lakóházformákra és a gazdasági melléképületekre. A geológiai rétegekhez hasonlóan a várost alkotó építményeket a társadalmi hatóerők formálta tájként képzelték el, amelyben elmúlt korok kőbe zárt emlékei tárhatók fel. Maga Lichtenberger így fogalmaz: „A városok megfejtenő képeskönyvek a múltbéli és a mai társadalmi folyamatokról”⁸ (Lichtenberger 2011, 7.).

A kortárs építésztársadalmi szociológia hasonlót állít akkor, amikor sajátos tárgyát az épített környezet elemeire kiterjesztve állítja, hogy „nem csak a városi térben mozgó társadalom jellegzetességi érdeklik, hanem a társadalmat nagyon is aktívan alakító épített környezet is” (Delitz, Fischer 2009, 12.). Az építésztársadalmi szociológiában tehát nem válik el a lakásforma a lakóktól, a városforma a helyi társadalomtól. A kérdés nem (csak) az, hogy egy-egy társadalmi folyamat, például a szegregáció, miként és hol jelenik meg a városi térben, sokkal inkább az, hogy ezt a szegregációt az építészet miként hozza létre és tartja fenn, egyáltalán, létezhet-e szegregáció konkrét fizikai formák nélkül?⁹ Építészet és társadalom, építészeti tér és társadalmi tér összetartozásáról Lichtenberger munkáiban sokat elmond, hogy a „*Die Stadt*” (2011) városföldrajzi kötetének alcíme eredetileg az „épített környezet és társadalom” lett volna, amelyet csak a kiadó kérésére (a jobb eladhatóság érdekében) változtatott meg (Lichtenberger 2011, 7.). Szemléletmódjára ugyancsak jellemző, hogy ugyanebben a szövegben idézi Peter Hall metaforáját (az *Urban Future 21* kötetből), miszerint az építészet a társadalom „negatív lenyomata” (Ibid. 10.).

Persze jogosan állíthatjuk, hogy a meg nem született alcím és az imént idézett metafora Lichtenberger életművének csupán utólagos függeléke, inkább illusztrációszerű, semmint tudományos igényességgel megfogalmazott önreflexió. Azt is világosan kell látni, hogy Lichtenbergernek nem volt célja sem építésztársadalmi szociológiai, sem pedig építészföldrajzi elméletet alkotni. Ennek ellenére empirikus munkáival olyan alapokat teremtett meg, amelyekből felépíthető lenne egy ilyen elmélet. A következőkben két tipológiát mutatok be azzal a céllal, hogy rávilágítsak a Lichtenberger képviselte bécsi iskolának az építésztársadalmi szociológiában is jól használható alaptéziseire. Az egyik a bécsi történeti házformák rendszerezése, a másik a városformák osztályozása. Noha logikus lenne a nagyobb egység felől a kisebb felé haladni, ezt két okból sem teszem. Egyrészt Lichtenberger munkásságában a bécsi várostopográfia időben megelőzi várostipológiai érdeklődését. Másrészt az építésztársadalmi szociológia számára a házformák vizsgálata jelenti az elsődlegesen újszerű módszertani áttörést.

Bécs házformái

A háztipológiai vizsgálat módszertani eljárásairól Bobek és Lichtenberger Bécs monográfiájának bevezetőjében olvashatunk (Bobek, Lichtenberger 1966, 15.). Lichtenberger az 1950-es években kapcsolódott be a Bécs városa által finanszírozott házkataszteri felmérésbe. A városvezetés szempontjainak megfelelően az egyes épületek pontszámokat kaptak fekvésük, lakhatási értékük valamint esztétikai kvalitásuk alapján. Később egyetemisták bevonásával folytatódott a munka, immár egy részletesebb, a házak homlokzatának, rövid történetének, szerkezetének leírásával.¹⁰ Ehhez kapcsolódott a Hans Bobek által kidolgozott légifelvétel-

elemzés, illetve a történeti térképek elemzése, majd a különböző forrásokból ki-nyert adatokat rendszerezve készültek el az épülettípusokat, azok beépítési formáit, építési idejét, magasságát stb. ábrázoló atlaszok. Noha az atlaszok önma-gukban is komoly eredménynek tekinthetők, építészsociológiai szempontból a munka során megszületett háztípológia jelentheti az igazi áttörést. Mielőtt azon-ban az eredményeket részleteiben is bemutatnám, érdemes áttekinteni, hogy Bobek és Lichtenberger szerint miként viszonyulnak egymáshoz a makro-, mezo-és mikroszintű folyamatok. Kicsit leegyszerűsítve úgy is feltehetjük a kérdést, hogy milyen kapcsolatok vannak a társadalomtörténeti háttér és egy konkrét ház formai kialakítása között.

Alapvető kiindulásként a demográfiai makrofolyamatokat elemzik, a lakosság-szám változását vagy a háztartások szerkezetének alakulását (Bobek, Lichtenberger 1966, 30.). A lakosságszám növekedése közvetlenül kihat nem csak a városnöve-keedésre, de a beépítési módokra, konkrét építészeti formákra is. Így például a Bécs körüli „városiasodó” falvak kapcsán megfigyelhető, hogy a 19. században a gazda-sági melléképületek fokozatosan átalakultak rossz minőségű kényszerlakásokká, meglehetősen változatos, szabadon növekvő házformát kialakítva ezzel (Ibid 88.). A háztartások szerkezetváltozása pedig akkor is lakásigényt és vele városnöve-keedést eredményezhet, ha csökken a népességszám. Ezt történt például a második világháború utáni Bécsben, mikor az egy-két fős háztartások aránya hirtelen megnőtt (ibid. 167.). Ugyanezen logika mentén vizsgálja Lichtenberger a nem la-kásjellegű építmények esetében a gazdasági hatótényezőket. Gyakran felbukkan a szövegben a „*Hinterhofindustrie*” (hátsó udvari ipar) kifejezés, ez a sajátosan bécsi (legalábbis budapesti szemmel sajátosnak tűnő) gazdálkodási és beépítési forma (Ibid 232.). Alapját az 1800-as évek bécsi kézművessége jelentette, amely a gyár-ipar megerősödése mellett is fennmaradt, sőt jó száz éven át, az 1960-as évekig fejlődött is. Az egykori kézműves házak értékes telkeinek utcai traktusát elfoglal-ták ugyan a bérlakások, ám a telkek mélyén korszerűsített, gépekkel ellátott kis-üzemek épültek. Lehetőségeik kétszeresen is korlátozottak voltak, egyrészt a nagyipari konkurencia miatt, másrészt a telkek méretadottságai okán. Ebben a sajátos ipartörténeti hagyatékban összeforrt mindaz, ami egy építészsocioló-giai elemzésnek sajátja lehet: a történeti dimenzió, az örökölt telekszerkezet rela-tív determinizmusa és a társadalmi viszonyok adottságai (családon belül örökölt kézműves tudás), amelyek végül egy építészeti is definiálható új mintázatban, a századfordulós bérlházak hátsó udvarán elhelyezkedő kisebb üzemcsarnokok-ban, raktárakban volt tetten érhető.

A második, mezoszintet sajátos közvetítő szintként értelmezték. Itt találjuk az építés konkrét folyamatát, középpontjában az építetőkkel (Ibid 41.; Lichtenberger 1986, 27.). Szándékosan nem építésszek tehát a főszereplők, hanem magánemberek, társaságok vagy éppen az állam. Az építetői oldal változása történetileg is érdekes le-het, annál is inkább, mert a 20. századi város egyik sajátossága az állam (Bécs esetében a város) növekvő szerepvállalása. Az állam szabályozó szerepe azonban már a

19. században is kimutatható, így az építési zónák, beépítési magasságok, utcaszélességek szerint Bécs városképe határozott zónákra oszlik (Ibid 45.). A zónahatárok követték a korábbi városfalat, illetve külső gyűrűként a 18. század elején kijelölt „*Linienwall*”.¹¹ Az városszabályozás egy másik példáját az utcaszélesítés jelentette, amely Bécs régi utcáiban csak részben valósult meg, így ma is számos történeti utcában megfigyelhető a régi épületek utcavonali „előreugrása” (Ibid 45.). Mezoszinten tehát az építési szabályozók, az építési vállalkozók és általában a megrendelők igényei, elvárásai és lehetőségei állnak a vizsgálat középpontjában.

Ezután jutnak el a szerzők a mikroszinthez, a voltaképpeni épülettípusokhoz, amelyet korszakonként és városrészenként mutatnak be. Tipológiájuk alapja a középkori város, amelyben „a társadalmi rend és a beépítési forma” átfedésben volt egymással (Ibid 212.). A középkori városfalakon belüli archetípusokként a nemesi palotát, a kolostort, a polgárházat (patrícius ház) és a plebejus házat különböztették meg. Az elővárosokban (*Vorstadt*) ehhez járult még a falusi lakóház, annak számtalan helyi formájával (pl. városiasodó borfalvak), illetve a városkörnyéken (*Vororte*) a vár. Nem részletezve az egyes átmenti történeti formákat, és csak néhány jellegzetes evolúciós irányt felvillantva a szerzők gondolatmenetéből, a következő jellemező formai továbbéléseket emelhetjük ki.

A nemesi palota belső árkádok kiképzésének továbbélését látjuk viszont az 1860-es évek arisztokratikus bérpalotáiban, amelyek annyiban is a nemesség életmódjának örökesei, hogy gyakran akár ötven-száz szolga is a ház népéhez tartozott. Ezek az épületek egyszerre reprezentáltak kifelé, az utca felé, és hoztak létre szigorú belső hierarchiát befelé, ahol a barokk városi palotákra jellemző kicsinyített „udvari kultúrát” éltettek. Ennek központi tere az árkádokkal körbeépített udvar. A típus végigkövethető a 19. század közepének rangos építkezésig a *Ringstraße*-én.¹² A második kiemelt példa a kolostor. A kolostorok életét a hatalmas, városi tér méretű belső udvarok rendezték, miközben az utca felé zártak, várszerűek voltak, visszafogott homlokzattal. Ennek a típusnak a leszármazottai a kora újkori bérházak, majd az 1900-as évek elején kezdődő szociális lakásépítkezések, amelyek az első világháború utáni híres bécsi „*Hof*” építkezésekben találtak folytatásra. Az utcáról elzárkózó, kifelé kapukkal védett, a belső élet integrációját, homogenitását hangsúlyozó beépítési mód éppúgy megfelelt a szerzetesi rendeknek, mint később az egységes társadalmi réteggé szerveződő kishivatalnokoknak a századfordulón, majd az emancipálódó szakmunkásoknak a vörös Bécsben (Klein 1974, 74.). A harmadik típus a középkori polgárház, amely keveredve a falusias előzményeket magába olvasztó elővárosi házformákkal fejlődött modern elővárosi házzá a 19. században. Az elővárosi ház az urbanizáció mértékétől és házigazda foglalkozásától (iparos ház, borász ház stb.) függően sokféle elé-, hozzá- és átépítést élt át az idők során. Ennek megfelelően az elővárosokban találni a legváltozatosabb, vegyes karakterű utcaképeket. Végül a negyedik típus, a plebejus ház, amelynek leszármazottai a *Gürtelen* (külső körút) túli századfordulós Bécset meghatározó szoba-konyhás munkás bérházai.¹³

Összességében elmondható, hogy a tipológia minden esetben a lakók társadalmi státuszából indul ki, az épülettípust magát pedig e státusz elengedhetetlen járulékaként tekinti. A társadalmi tér szerkezete tehát a városképben építészeti arculatként összegződik és elválaszthatlanul kötődik az időben változó társadalmi státuszokhoz. A bemutatott háztipológia a homlokzattól a belső térstruktúrákig igyekszik megérteni az épületeket. Igen gyakori például, hogy a házak homlokzata társadalmi kontinuitást, történeti rangot igyekszik kifejezni, miközben a belső elrendezésben már egy új társadalmi formáció csirái figyelhetők meg. A Ringstraße 1860-as évekre jellemző bérpalotái például egyfelől leszármazottai a városi nemesi palotának (amit a középkort megidéző romantikus ornamentika is hangsúlyoz), másfelől ugyanezek az épületek a kapitalista bérház előfutárai is. A homlokzattól és a lépcsőháztól távolodva, illetve a felső emeletek felé haladva az épületek fokozatosan egyszerűsödnek, a lakások mérete csökken. Így, miközben az első két emeleten a tulajdonos család és személyzete rendezkedett be, felettük jövedelemszerző céllal kiépített bérház épült (Lichtenberger 1977). Ez a két épületrész-funkció később városi léptékben is elvált egymástól. A kilencszázas évek elején a bérházövezetek és villanegyedek a Ringstraße paloták két társadalmi rétegének elkülönülését emelték nagyobb, városszerkezeti szintre.

Ha mérleget szeretnénk vonni a háztipológia eredményeiről, elmondhatjuk, hogy az elemzés minden esetben összekapcsolja egymással a társadalmi és az építészeti tér jelenségeit, azokat egymással párhuzamosan láttatja. Teszi ezt három vizsgálati szinten. Az első a makroszint, amely a nagy demográfiai folyamatoknak, gazdasági átalakulásoknak nem csak városszerkezeti következményeit gyűjti egybe, de a jellegzetes telekbeépítési formákat is feltárja. A második a mezoszint, az építés folyamata, amelynek középpontjában nem az építés, hanem az építtető és a szabályozó intézményrendszer áll. Az építés ténye, léptéke, illetve módja ezen a szinten dől el. A harmadik a mikroszint, az egyes épülettípusok szintje, amelyekben mezoszint intézményesült (tipologizált, háztípusokba rendeződő) eredményei láthatók. A különböző szintek között azonban szabad az olvashatósági átjárás. Mert miként a makrofolyamatok nem egyszer konkrét beépítési formában öltönek testet, úgy visszafelé is igaz, hogy az épülettípusok nem csak egy-egy telek beépítési sajátosságairól, hanem a várost átható társadalmi változásokról is tanúskodnak.

Várostipológia

Lichtenberger a nyolcvanas évektől egyre nagyobb figyelmet szentelt a városok összehasonlításának (Lichtenberger 1984, 1989, 1993). Bécs ezekben az összehasonlításokban továbbra is szerepel, de már nem önmagában, hanem egy-egy jellegzetes történeti periódus, építészeti mintázat ideáltípusaként. Ilyen ideáltípus volt mindenekelőtt a Ringstraße (röviden Ring), amiről érdemes bővebben is

szólni, mivel ezzel kapcsolatban kristályosodott ki a Lichtenberger-féle városi-politika vezérgondolata a politikai-társadalmi rendszer téralakító hatásáról: a társadalmi rendszer a rendszerezés alapja. A „Politisches System” (továbbiakban „politikai rendszer”) változásával párhuzamosan változik a városról és a városi lakosságról alkotott elképzelés is. Miként Lichtenberger fogalmaz: „A politikai rendszerek befolyásolják a városépítészeti és várostervezési normatív alapelveit, a technológiai lehetőségeket, a gazdaság szerkezetét és a társadalom szegregációját a városi térben.” (Lichtenberger 2011, 7.).¹⁴

Bécsben az 1970-es években lezajlott Ringstraße kutatások egyedülálló részletességgel tárták fel a folyamatot, amely az örökölt barokk városszerkezetet egy modernizálódó birodalom historizáló központjává tette (Wagner-Rieger 1972-1981.). Lichtenberger érdeme, hogy a kutatócsoport egyik tagjaként a művészettörténeti és városépítészeti dimenziókat összekötötte a Ring társadalmi szerepköreivel (Lichtenberger 1970). A Ring kiépítésekor találkozott egymással a feltörekvő nagypolgárság és a politikai hatalmat még mindig kezében tartó történeti arisztokrácia. Az új, kevert elit korzójaként létrejövő Ringen a tervezők építészeti eszközök sorával igyekeztek biztosítani, hogy a városfalak lebontása után is megmaradjon az elit belső kerület (óváros) és a kézművesek lakta elővárosok (külső kerületek) elkülönülése. Nem létesültek sugárutak, így az elővárosok és az óváros közötti közlekedési kapcsolat továbbra is a korábbi szűk városkapukon át zajlott. Ráadásul maga a Ring kizárólag arisztokratikus promenádként funkcionált, szinte teljesen mentesítették a közlekedési funkciók alól. A közemberek városi forgalmát a Ringgel párhuzamos *Lastenstraße*¹⁵ bonyolította le, jellemzően itt közlekedtek a cselédek és a munkások. Az elővárosi villamosok is csak a Lastenstraße-ig jártak. A polgári viselkedési kódexben különösen szigorúan ellenőrzött, kerített parkok ugyancsak erős szűrőként, majdhogynem bástyaként állták útját az elővárosi népességnek. Az imént vázolt kép többé-kevésbé megfelelt az építetők szándékának, akik kényesen ügyeltek rá, hogy a modernizáció ne lazítsa fel a korábbi társadalmi szegregációs formákat. Lichtenberger másik fontos észrevétele már a nem szándékolt folyamatokra hívja fel a figyelmet. A Ring építészeti programjában domináltak ugyan a nagy reprezentatív középületek, mint a parlament vagy az egyetem, ám a városi szövet zömét lakóházak tették ki. Utóbbiak funkcióváltása és vele a terület cityisedése azonban hamar megindult. A lakópaloták reprezentatív szintjeit elfoglalták a történeti belvárosból kiköltöző cégek székhelyei és irodái. Ugyanennek a folyamatnak a részeként az utcai homlokzatok is átalakultak. A sorra nyíló kávéházak (jellegzetes sarki bejáratuk okán „*Eckcafes*”) a monarchia üzleti és politikai életének féleprivát helyei voltak (lásd részletesebben Lichtenberger 1977).

Lichtenberger alapgondolata tehát, hogy a születő, átalakuló társadalmi rendszer egy-egy kiemelt városépítészeti beavatkozás révén válik láthatóvá, itt alkotja meg a később mintaként szolgáló ideáltípusát. Elemzéseiben tehát nem az építészeti tervezés esztétikai programja, hanem a társadalmi változás kerül a kö-

zép-pontba. Fő kérdései így hangoznak: milyen új hatalmi és rétegződési viszonyok állnak egy-egy építészeti program mögött, illetve ezek a viszonyok miként épülnek be a városalaprajzba, az épületek belső felosztásába, illetve a homlokzati díszítésbe? A gondolat voltaképpen nem új, hiszen a művészettörténet is intenzíven foglalkozott a mindenkori társadalmi háttérrel. Inkább a hangsúlyok érdekesek. A hagyományos művészettörténet-írás a nagy alkotásokat lehetővé tevő társadalmi közegről, műértő, műpártoló közönségről szólt (például Lyka 1922; Hauser 1982). Ezzel szemben a Lichtenberger-féle várostipológiában a művészeti érték helyett a középserű, a tipikus, a hétköznapi, a közkedvelt stb., tehát a szociológiai értelemben sikeres építészeti megoldások kerülnek előtérbe. A stílus sem a művészeti értékei okán érdeklíti őt, hanem egy adott korra jellemző és jól körülírható társadalmi csoport identitásának kifejeződéseként. A Ring palotáinak historizáló romantikája például a feltörekvő polgárság nem létező „történeti gyökereinek” felépítését szolgálta. Hasonlóan a Ring kettős vonalvezetése, a sétaút és a kiszolgáló körút elválasztása sem tekinthető pusztán várostervezési ötletnek, hanem egy korszak látásmódjának a kifejeződése. Az ünnepélyes reprezentáció (Ringstraße) és azt kiszolgáló infrastruktúra (Lastenstraße) kényes elválasztása a színház sajátos látásmódjára emlékeztet, arra az intézményre, amely máskülönben is meghatározó szerepet töltött be Monarchia polgárainak identitásában (Moravánszky 1998).

Lichtenberger a Ringstraße kutatásai kapcsán kidolgozott szemléletmód alapján értelmezte az európai városfejlődés ideáltípusait is. Követve a történetírás által feltárt nagy korszakhatárokat, megkülönbözteti egymástól az antik várost, a középkori polgárvárost, az abszolutista székvárost, a 19. századi iparvárost és a 20-21. századi új várost (Lichtenberger 2011, 5.). Utóbbi kapcsán külön tipológiát szentel a kortárs városoknak, elválasztva egymástól a kapitalista, a poszt-szocialista és amerikai nagyvárosokat. Témánk szempontjából másodlagos kérdés, hogy ez a kortárs tipológia mennyire fedí le a globalizált világ városformáit, mint ahogyan az is, hogy történetileg tartható-e ez a nyilvánvalóan erősen leszűkített áttekintés (összehasonlításként lásd Braunfels 1976).¹⁶ Fontosabb magának a tipológiának a logikája, amely a politikai rendszer és az építészeti mintázatok összefüggésére koncentrál (Lichtenberger 2011, 12-43.; 1986, 29.). A következőkben elsősorban erre a logikára igyekszem rámutatni.

A görög városok kapcsán kiemeli a szent hely, a nyilvános találkozóhely, az agora és a privát szféra elválasztásának alaprincípiumát. A szent hely látványában és fekvésében is fölébe emelkedik a városi életnek. Az agora nagyságát és építészeti kialakítását a demokratikus döntéshozatal és művelődési eszmény kívánalmai mellett (a jogait mindenki csak személyesen gyakorolhatta), a sportpályák iránti igény határozta meg. Utóbbiakban a görög polisz tagjai katonai feladataikat gyakorolhatták. Végül a demokratikus eszme megnyilvánulásaként a lakóövezeteket egyenlő parcellákra osztották fel. Ez az eszményi görög város azonban legfeljebb a gyarmatokon valósult meg. Az európai ókor másik nagy civi-

lizációja, Róma kapcsán a mai városokkal való párhuzamot emeli ki. Így például megjegyzi, hogy Róma építészeti arculatát – akár csak a modern városét – a központi állami beruházások, infrastrukturális fejlesztések (például vízvezetékek) és a magánérintés, különösen a bérlakásépítés kettőssége alakította ki.

A következő korszak a középkori polgárváros. Az antik kor relatív egységével szemben egy erősen széttagozódott, regionális kultúrák sokaságát létrehozó világ született. Ebben a partikularitásban a templomépítészet képviselte a nyugati civilizáció egységét. Az antik várossal ellentétben azonban ez az egyházi hatalom térben igen gyakran elvált a világi közigazgatástól, ami a dómtér és piactér kettősségében ragadható meg. A középkori város további sajátossága a lakhatási és gazdasági funkciókat egyesítő, a család teljes életét meghatározó úgynevezett „*Ganzes Haus*” (teljes ház) (Brunner et al. 1930), ami feltehetően a falusi udvar hagyatéka. Ezek a házak az átriumos antik lakóházakkal ellentétben nem befelé szerveződtek, hanem az utcára, mintegy közös udvarra néztek, ami a „polgárok” közösségi összetartozását és kölcsönös szociális kontrollját szolgálta. Az utcai front különlegesen művészi kialakítása az európai városképeket a 19. századi iparosodásig végigkíséri. Noha spontánnak tűnik ez az építészet, a középkori városképeket szabályozók és normák sokasága alakította. Szigorúan megszabták a beépítési magasságot, a balkonkiugrásokat, de még a házformákat is. A szabályozók ereje kapcsán hozza fel példának Lichtenberger a lakótornyokat. Mert bár az itáliai lakótornyok bizonyítják, hogy a középkor képes volt magas épületek emelésére, ezeket az eredendően vidéki, nemesi építményeket a megerősödő polgárok közössége betiltotta, sőt a legtöbb helyen vissza is bontatta (Lichtenberger 2011, 29.).

A következő típus az abszolutista város. Sajátossága a települési határok felnyitása, a falakon túli elővárosok létesítése. Az abszolutista városban egyetlen hatalmi centrum dominál, az uralkodó. Új társadalmi rétegek jelennek meg: az udvartól függő nemesség, a hivatalnokok, a tisztviselők és a katonatisztek. A városkép ezt az új rétegződési mintázatot fejezi ki: középpontjában áll a léptékében is kiemelkedő uralkodói rezidencia, körülötte kisebb nemesi paloták, ezektől élesen elválasztva a hivatalnokok egyszerűbb, sűrű beépítési mintázatot követő bérházaival (lásd részletesen Lichtenberger 1982).

A következő korszakban kialakuló ipari város merőben új formációt jelentett. Benne megszűnt a társadalom tagjainak helyhez kötöttsége, amivel együtt megbomlottak a városok korábbi jól olvasható mintázatai is. A valós fizikai terek mellett egyre több fiktív cselekvési mező, például médiák tere, közoktatás tere, jelent meg, ami átírta az emberek helyhez kötött léttapasztalatait (Lichtenberger 2011, 41.; lásd továbbá Szaló 2019). Később a 20. századi város hosszú évtizedeken át voltaképpen az iparváros anomáliáira igyekezett választ találni (lásd még Meggyesi 2005). Vagy úgy, hogy tudatos tervezéssel visszaálmodta a helyhez kötődő város lakó hagyományos tereit (kertvárosmozgalom), vagy úgy, hogy a város szerkezetét forradalmi alapokra helyezve, egészen új mintázatokban kezdett el gondolkodni (modern várostervezés).

A 20. századi és kortárs folyamatok részletes tárgyalása nélkül, pusztán az iménti történeti áttekintésből is kibontakozik előttünk a Lichtenberger által képviselt, építészet-szociológiáinak nevezhető megközelítés logikája. A politikai rendszer eszméket és normákat hoz létre, rendezzi a társadalmi csoportok közötti hatalmi viszonyokat. A városkutatók szempontjából a legfontosabb, hogy a politikai rendszer beleírja magát a fizikai térbe, elválaszthatatlanná válik attól. S itt nem csak a hatalmi építkezésekre kell gondolni, de a várost alkotó sok ezernyi elemre, utakra, lakóházakra, kisarchitektúrákra. Így például az abszolutista várost nem csupán a kastély reprezentálta, de a hivatalnokok számára épített rengeteg bérház is, vagy egy másik példa, a görög polisz építésze sem írható le kizárólag a templomhegy és a közösségi épületek révén, de figyelembe kell venni az város szövetét alkotó, egyenlősítő parcellázási rendet is.

A Lichtenberger-féle tipológia ideális leképződése viszonylag ritka. Hibrid, átmeneti formák sokaságával számolhatunk, sőt, a városoknak ez a „normális” állapot. A hibrid jelleg nem csak abban nyilvánul meg, hogy a korábbi korszakok építőelemei reliktumként megmaradnak az új városképben, de abban is, hogy módosítják, alakítják az aktuális társadalmi rendszer céljait, ideáljait. Erre lehet példa a középkori polgárház eszmei öröksége, ami a barokk korszakban a városi nemesi paloták révén az új városképnek is részévé válik. A városi paloták ugyanis a vidéki kastéllyal ellentétben nem szabadon állnak, hanem a középkori zárt utcakép hagyományát átvéve, szorosan egymás mellé rendeződnek. A városkép ilyen részletességű, az épülettípusok geneziséjét és keveredését feltáró elemzés az építészet-szociológiai látásmódnak is alapja. A történeti perspektíva iránti érzékenység a Lichtenberger-féle munkamódszer alapvető vonása, ezért külön is érdemes vele foglalkozni (Lichtenberger 2011, 188.).

Az időrétegek

Az építészet-szociológia időperspektívája rendkívül tág, illetve a kortárs szociológiához képest többretegű idősíkokkal dolgozik (Delitz 2009, 74.). Lichtenberger maga is érinti a problémát, amikor a városföldrajz időképét szembeállítja a történettudomány perspektívájával (Lichtenberger 2011, 9.). A várostipológia célja ugyanis szerinte nem a múlt feltárása, hanem a jelen megértése. A várost alkotó múltretek nem feltétlenül azonosak a város múltjával, annak csak töredékeit őrizték meg (lásd bővebben Tamáska 2012, 26.). Történeti szempontból tehát a városkép egyértelműen hiányos forrásanyag. A város egyes alkotóelemei ugyanis nem egyenlő mértékben állnak ellen az időnek, tehát a város emlékezete szelektív (Hnilica 2012, 10.). Példa erre, hogy a kétdimenziós alap, tehát a telekszerkezet sokkal masszívabb, mint bármilyen rajta álló építmény (Meggyesi 2009, 46.). A telekforma ráadásul döntően befolyásolja az épületek időbeliségét is, néha meglepő összefüggéseket produkálva. Elsőre meglepő lehet például, hogy a 19. száza-

di kapitalista városfejlődés – miközben sorra bontotta el az örökölt rangos polgárházakat, nemesi palotákat, sőt egész kastélyegyütteseket is – a már építésük idején is szegénynek számító 18. századi plebejsházakat eredeti állapotukban hagyta meg. Az ok, hogy ezek a rendkívül kisméretű telkek szűkösnek bizonyultak volna az új bérházak befogadására (lásd részletesen Lichtenberger 1990). Az városképi építészeti ideje tehát önmagában is rétegzett, mivel egyes alkotóelemei a telekszerkezettől az építőanyagokon át a díszítésekig, más-más időt képviselnek. Az idő kérdése azonban ennél is bonyolultabb kérdés az építésztársadalmiában.

Az építésztársadalmiának ugyanis tisztázni kell, miként viszonyul egymáshoz az építészeti és a társadalmi idő, mit jelent a generációváltás egyik és másik esetében. Erre a kérdésre megint csak Lichtenbergernél találhatunk választ, aki a két dimenzió eltérő életciklusát hangsúlyozza. Nem ért egyet Peter Hall (2010) azon városhasonlatával, miszerint a fizikai épített környezet lenne a hardware, a társadalom pedig a software (Lichtenberger 2011, 150.). Mindenekelőtt maga a „hardware” sem úgy épül fel, mint egy számítógépes rendszer. Egyazon térben több időszik él egymás mellett, eltérő logikák szerint szerveződve (vagy éppen véletlenszerűen egymás mellé sodródva), amelyek hatnak ugyan egymásra, de nem alkotnak olyan egységes, egymást feltételező rendszert, mint a számítógép alkatrészei. Ennél is fontosabb azonban, hogy a társadalmi változások és az építészeti ciklusok nem fedik le egymást. Az európai városok nagy részében ugyanis az egymást követő generációk rendszerint alkalmazkodnak az örökölt városi struktúrákhoz, s csak kivételes történeti helyzetekben kerül sor a környezet radikális átalakítására.¹⁷

Végül Lichtenberger az idő kapcsán egy további sajátosságra hívja fel a figyelmet, nevezetesen a társadalmi értékrend időképe. Hangsúlyozza, hogy az épített környezet relatív tartóssága sajátos európai kulturális mintázatnak tekinthető. Az amerikai urbanizációnak ezzel szemben éppen az a sajátossága, hogy ötven-hatvan évenként radikálisan átszabja környezetét (Lichtenberger 2011, 89–101.).¹⁸ Az amerikai urbanizáció már az első korszakában is a mozgásra rendezkedett be. A vasútvonalak mentén egész városok vonultak keletről nyugatra, amit a könnyen szétszedhető és összerakható faépítészet szolgált ki (Rifkind 1977). Az európai városképekre emlékeztető égetett téglák csak az 1870-es évektől lett általános, párhuzamosan a városhálózat megszilárdulásával és a tűzvédelmi előírások szigorodásával. Ám ez a korszak rövid idejűnek bizonyult, és már az első világháború előtt, de még inkább a húszas-harmincas években kezdte kiszorítani a vasbeton (felhőkarcolók kora), illetve a szuburbán területeken újra fellendülő faházak (előre gyártott panelekből álló) építésmód. Újabb egy generáció múltán, az 1960-as, 1970-es években a húszas évek Amerikája rohamos gyorsasággal kezdett eltűnni. A prosperáló központokban (például New York) egyre magasabb acél-üveg tornyok jelentek meg. A leszálló ágban lévő településeken, így Detroitban is elbontották a régi épületeket, de a befektetések hiánya miatt végül hatalmas tömbök maradtak üresek az egykori városközpontban.

Összefoglalva az imént elmondottakat, a városképek időbelisége olyan összetett jelenség, amelynek kereteit a társadalmi kultúra értékrendje határozza meg. Ennek az időbeliségnek vannak építészeti mérhető rétegei, a telekszerkezettől a díszítésekig ívelő, eltérő stabilitású szerkezetiségek révén. Ám a városképek változása nem törvényszerű, hanem az adott társadalom politikai, gazdasági és főként értékrendbeli beállítottságától függ. Így például kétségtelen, hogy léteznek tartós és kevésbé tartós anyagok. Az anyaghasználat azonban csak befolyásolja, de nem determinálja a városképek változását.

Az idő kapcsán a következő izgalmas kérdés, vajon miként válik egy adott történeti korszak topográfiai örökséggé. Ehhez válaszul Lichtenberger felhőkarcolókról adott értelmezését idézem (Lichtenberger 2011, 182.). Európában a homlokzati magasságokat hagyományosan korlátozták, így a 19-20. század fordulóján a technikai fejlődés ellenére sem épültek toronyházak. Ezzel szemben Amerikában (Chicagóban) már az 1890-es években kibontakozott az első toronyházkorszak. Ezt követte a második, az iméntinél jóval magasabb (40-50 szint) emeletszámot produkáló generáció, az „aranykor” az 1920-as években. A harmadik generáció a hetvenes évekre esik, ekkor sorra bontották el a korábbi korszakok emblemikus építményeit. A modern toronyház tehát amerikai kulturális minta. Kialakulását a telekárak és a cégek marketingszempontjai határozták meg. Az általában szabályozott városrendezési kérdések kevésbé játszottak szerepet, emiatt egymás kilátását is akadályozva, sűrűn egymás mellé települve, a belváros legértékesebb telkein találjuk meg a felhőkarcoló negyedét.¹⁹ Európában a toronyház amerikai modernizációs importként jelent meg, amely bár idegen a hagyományoktól, mégis „elkerülhetetlen”, hiszen a világ vezető pénzügyi szervezetei ezt igényelték. Az európai városokban ezért a toronyházvita bontakozott ki arról, miként óvható meg a történeti belváros és annak sziluettje. Végül a toronyházakat jellemzően az óvárosok szélére (modern „városkapu”), illetve a peremkerületekbe („új városközpont”) helyezték. A Szovjetunióban szintén az amerikai városkép volt a referencia, de a szovjethatalom nem másolni, hanem demonstratíván felülmúlni igyekezett a kapitalista szimbolikát. Ezért a toronyházakat az örökölt hatalmi centrum (Kreml) kiegészítéseként komponálták meg. A toronyházak elterjedésének története ma jellegzetes városképi sziluettekbe rendeződve jelenik meg a szemlélő előtt (Lichtenberger 2011, 181.). Azt mondhatjuk, hogy a huszadik század eltérő politikai és gazdasági rendszerei a szó szoros értelmében beépültek a városképbe, jellegzetes amerikai, európai és a szovjet toronyházmintázatot létrehozva. A mai szemlélő tehát egy időben lejátszódó, a 21. századra már történetivé vált folyamatot lát maga előtt. A logika azonban meg is fordítható. Ha ugyanis nem lennének forrásaink (mint ahogyan a történeti városképek elemzésekor gyakran ez a helyzet) egy-egy építészeti forma létrejöttének társadalmi körülményeiről, párhuzamok révén mégis megalapozott feltételezéseket fogalmazhatunk meg a korszakról, amelyben létrejöttek.

Következtetések

A dolgozat elején azt állítottam, hogy Lichtenberger empirikus vizsgálatait a mai építészetszociológia számára alapvető módszertani, sőt esetenként elméleti referenciapontként szolgálhatnak. A dolgozat zárásaként megkísérlem röviden összefoglalni, melyek lehetnek ezek.

Jól hasznosítható mindenekelőtt a Bécs topográfia kapcsán kialakított módszertani eljárás. A „házvizsgálat” első ránézésre inkább építészeti, főként műemléki módszernek tűnik, hiszen az épület építési periódusait, előzményeit, a telekszerkezetből adódó sajátosságait tárja fel. Ám az építészetszociológia éppen azért léphet túl a bevett társadalomtudományos városkutatás keretein, mert figyelembe veszi az építészet mint társadalmi médium sajátosságait (Fischer 2017, 56.). Erre pedig csak akkor lehet képes, ha ismeri az építészet belső logikáját, ha az építés folyamatára ható legfontosabb műszaki, tervezéstörténeti paraméterekkel tisztában van. A módszertan másik fele azonban nem kevésbé fontos. Lichtenberger ugyanis az épületekben nem csak a tervező (kivitelező) szakember technikai tudását, netán művészi ambícióit látja és láttatja, hanem a társadalmi normarendszer, a hatalmi és rétegződési viszonyok leképződését. Másként fogalmazva, a háztípusokat, alaprajzi rendszereket az adott politikai és társadalmi rendszer szerves alkotóelemeinek tekinti. Ez az eljárása erősen emlékeztet a mai építészetszociológia kollektív cselekvést hangsúlyozó irányzatára (Delitz 2009, 16.).

Az iménti gondolatból kiindulva fogalmazható meg a második, immár elméletibb jellegű építészetszociológiai tézis is. Eszerint a társadalmi és az építészeti forma együttjárását alapvető cselekvésminták határozzák meg. Ilyen például a privát és a nyilvános tér definiálása és szabályozása, ami megjelenhet a kapuzat kialakításában, az udvar bejárhatóságában vagy éppen elzártságában, de az ablakméretek, sötétítők alkalmazásában is. Lichtenberger ugyanakkor a történeti példák felmutatásával csak utal ezekre az összefüggésekre, anélkül, hogy elméleti következtetéseket fogalmazna meg. Pedig a kulturális antropológia hasonló úton indult el a térkutatások során (Kapitány, Kapitány 1995). Sőt, Lichtenberger gondolatai összekapcsolhatók lennének Georg Simmel térszociológiai elméletével is, amely az egyedi építészeti formák mögötti általános társadalmi tartalmakra koncentrál, mint a szomszédság, távolság, hierarchia, idegenség stb. (Berger 2018, 52.; Tamáska, 2011, 11.).

A harmadik megállapítás a változások dinamikáját érzékelteti. A művészet-történet-írás általános törekvése, hogy a korszellemet az új alkotásokban keresi és véli felfedezni (lásd Szentkirályi 1980). A Lichtenberger-féle várostipológia azonban rávilágít arra, hogy az adaptáció, a kis léptékű átépítés, az aktualizálás vagy éppen a 20. században a műemlékvédelem éppolyan sajátossága lehet egy-egy rendszernek, mint az újjátásra való törekvés. Ráadásul az sem igaz, hogy a lezálló ágban lévő társadalmi formációknak ne lenne építészeti aktivitása. A városképet meghatározó (mint a Hinterhofindustrie) építkezések, újrahasznosítások,

átépítések nem feltétlenül impozánsak, nincs olyan markáns jövőképük, mint az újító szellemű munkáknak. Ugyanakkor a mindennapi élet kívánalmaihoz igazodnak, és emiatt a szociológus számára sokszor fontosabb forrást kínálnak, mint a kiemelkedő művészi teljesítmények vizsgálata.

Negyedik elemként az örökölt helyzetek determinációját fogalmazhatjuk meg. Ahogyan a politikai rendszerek közötti átmenet is hosszú, egymásba fonódó folyamatok sokaságából kristályosodik ki, úgy a városkép átalakulása is magában hordozza előzményeit. A telekméretetek, a helyben található anyagok, a technikai tudás mellett az építés társadalmi kontrollja, úgymint az építési szabályozók, illetve a legtágabb értelemben vett társadalmi értékrend (például a család vagy a személyesség fogalmai) határozzák meg az épületek formáját, sorsát.

Végül ötödikként kell megemlíteni az idő kérdését. A Lichtenberger által is képviselt retrospektív elemzés világosan elkülöníti egymástól a hagyományos, egy-egy korszakot feltáró építészettörténeti elemzést és az építésztársadalom vizsgáló szemléletét. Ezen túl azonban sok közös problematika is kirajzolódik, hiszen a történettudomány differenciált időszemlélete talán sehol máshol sem olyan lényeges, mint éppen az építészet kutatásában (Leduc 2006). Az építészeti rétegek (telek, épület, díszítmények) eltérő változásdinamikája ennek csak egyik szegmense, a másik, az építészeti ciklusok és a társadalmi generációváltások közötti átfedések, illetve át nem fedések. Az épített környezet és a társadalmi környezet ugyanis eltérő időbeliséggel rendelkezik, ezért egy-egy épület fennállása során egészen eltérő társadalmi rendszereket szolgál ki. Másrészt a társadalom kulturálisan létrehozott mintázatai erősen kihatnak az épületek életciklusára is. Olyan intézmények pedig, mint a műemlékvédelem vagy a településkép-védelem, újabban a környezeti tudatosság, jelentősen átírhatják az épületek funkcionális adottságaiból, az anyag tartósságából logikusan kikövetkeztethető élettartamot. A települések építészeti műltrétegeinek egymáshoz való viszonya összetett kérdéskör, amely ugyanakkor már egy újabb tanulmány tárgya lehetne.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Építésztársadalomtudományi tanulmányok” MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2018-2021) támogatásával készült a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében, amely a kutatás kezdetén az MTA, ma az Eötvös Lóránd Kutatóhálózat része.

A szerző emellett köszönetet mond a TEMPUS közalapítvány bécsi CH ösztöndíjprogramjának, valamint az Osztrák – Magyar Akció Alapítvány ösztöndíjprogramjának is.

Az irodalmak felkutatásában és a Lichtenberger örökség megismerésében nagy segítségemre volt Dr. Josef Kohlbacher, a bécsi Tudományos Akadémia vezető munkatársa.

Jegyzetek

- 1 Lichtenberger 1925-ben született Bécsben, tanulmányait is itt végezte földrajz, geográfia és történettudomány szakokon. 1947-ben doktorált. Főbb kutatási témái az alpesi táj, Bécs földrajza, valamint az összehasonlító közép-európai városföldrajz voltak. Egyetemi tanárként a hatvanas-nyolcvanas évek városföldrajzos nemzedékeinek meghatározó mestere volt. A nyolcvanas évek végén az ő nevéhez fűződik az Osztrák Tudományos Akadémián a város- és regionális kutatások intézetének létrehozása. Nemzetközi ismertségét amerikai vendégprofesszori tevékenysége is erősítette (Aufhauser et al. 2002, 469.).
- 2 Magyarul "Építészeti forma és városfejlődés a 19. század közepétől Bécsben" – szerző fordítása.
- 3 Lásd például a kétezres évek utáni időszak talán legjelentősebb összegző munkáját, amely a várost egy építészeti formált kultúrtájként mutatja be (Brunner, Schneider 2005).
- 4 Magyarul „A város, a polisztól a metropoliszig” – a szerző fordítása.
- 5 Budapesti kutatásai magyarul is megjelentek (Lichtenberger, Cséfalvay, Paal 1995). A kötetben Lichtenberger részletes összehasonlítást nyújt Bécs és Budapest századfordulós örökségének eltérő méreteiről, a megújulást befolyásoló politikai és tulajdonviszonyokról, valamint a rendszerváltás utáni sajátos átmeneti állapotokról.
- 6 A Lichtenberger vezette kutatásokról az ÖAW (Osztrák Tudományos Akadémia) honlapján tájékozódhatunk. Itt csak néhány kiemelkedő, a jelen dolgozat szempontjából is fontos projektre hívnám fel a figyelmet. 1955-58: Bécs várostopográfiai kutatása, ház és telekfelmérés. 1960-63. A bécsi kiskereskedelmi élet hierarchizált felépítési terve. 1974-77. Szegregáció és integráció a bécsi jugoszláv vendégmunkások körében. 1981-84: Vendégmunkások – élet két társadalomban. 1983-89: A város leromlása és megújítása Bécsben. 1991-1993: Összehasonlító metropolisz-kutatás Kelet-közép Európában (Budapest, Prága, Krakkó, Varsó). Adatok forrása: https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/mitglieder/lichtenberger/bio_pub.html (Letöltés: 2020.02.24.)
- 7 A hazai előzmények számbavétele csak napjainkban zajlik, de néhány szerzőt érdemes megemlíteni: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kulturális antropológiai munkáit (2013a,b), Keszeg András emlékeztetszociológiai tanulmányait, melyekben a „hely” szerepét emelte ki (2015), Hidas Zoltán (2013) és Berger Viktor (2018) térszociológiai áttekintéseit, vagy Sik Domonkos elemzését Laschnak az épített környezetet középpontba állító modernitáselméletéről (2013). Ugyanakkor tény, hogy a mai magyarországi társadalomtudományi diskurzusban a puhább „tér”, illetve „hely” fogalmak háttérbe szorítják a materiálisan is kézzel fogható építészeti környezet humán kutatását (lásd Pál 2019).
- 8 Az eredetileg német idézetek a szerző fordításai.
- 9 Elismerve természetesen a tény, hogy a társadalmat felépítő médiumok sokféleségében (nyelv, metakommunikáció, öltözködés, státuszfogyasztási cikkek stb.) az építészet csupán az egyik, bár a maga nemében igen masszív, tartós szerkezeteket produkáló jelenség (Fischer 2017, 59.).
- 10 A diákok által felvett ívek megtalálhatók az Osztrák Tudományos Akadémia könyvtárában, a Lichtenberger hagyatékban.
- 11 A Linienwall a kuruc betörések ellen épült ki a 18. század elején. Védelmi funkciója azonban mellékes volt, és inkább vámfatárként működött. A vonalában épült ki a 20. század elejére a Gürtel körút. Forrás: Wien Geschichte Wiki – A bécsi levéltár online történeti lexikonja. (Letöltés: 2020.04.07.)
- 12 Noha a szerzők nem hangsúlyozzák, a 19. századi bérpaloták is ehhez a morfológiai örökséghez kapcsolódnak.
- 13 A plebejus ház továbbélése markánsabban jelenik meg az angol munkásházak esetében, amelyek fő jellemzője a minimális szabad tér, a sűrű szomszédság és a gettószerű elzártságot biztosító „hátsó utca.” Az angol kifejezés tartalmát magyarul leginkább a „kertek alja” adhatná vissza, ha azt városi környezetben is használnánk (Meggyesi 2005, 51.).
- 14 Az eredeti német szövegben használt kifejezés „Politisches System” amit szó szerint politikai rendszerként fordítottam. Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet, hogy a Lichtenberger-féle elemzésben alig találunk konkrét eseményekhez köthető direkt politikai utalásokat, tehát a po-

- litikai jelzõt tágan kell értelmezni, és a hatalomtól függõ, de sok tekintetben önjáró társadalmi berendezkedést értjük alatta.
- 15 A Lastenstraße nem hivatalos elnevezés, a köznapi nyelvhasználat nevezi így a főútvonallal párhuzamosan futó széles utat Lothringerstraße-tól a Landesgerichtsstraße-ig.
- 16 A Lichtenberger-féle típusokat nézve nyilvánvaló a tudásszociológiai meghatározottság. Egyrészt Bécs történeti rétegei jelennek meg benne az antik előzményektõl a polgárvároson, császárvároson át napjainkig, másrészt Lichtenberger 1980-as, 1990-es években folytatott kutatásai, például München, Prága, Budapest esetében, illetve az amerikai vendégprofesszori idõszak tapasztalatai.
- 17 Végül Lichtenberger egy harmadik okot is említ, miszerint a számítógép és annak meghajtó programjai között függõségi viszony áll fel. Ez azonban a városokra nem igaz, az épített környezet nem determinálja a használatot. Lichtenberger itt a földrajzi determinizmus logikáját kritizálta, de talán túlságosan is sarkosan fogalmazott, hiszen az építészet-szociológia és saját kutatásainak is az az egyik fő tanulsága, hogy a morfológiai adottságok, örökségek igenis befolyásolják a társadalmi struktúrákat.
- 18 Bár többször elveti a környezeti determinizmus elvét, azt is láttatja, hogy az amerikai városok gyors átalakulásában a földterületek relatív bõsége (is) szerepet játszik. Az európai városok ugyanis rendkívül zsúfoltak, több száz, de inkább ezer éves morfológiai beágyazottsággal rendelkeznek. A radikális átalakuláshoz pedig hely kell, hiszen mindig újabb és újabb területeket kell építési területként bevonni.
- 19 Freund (1999, 102.) szerint a frankfurti toronyházak éppen ezért nem tekinthetõk az amerikai minta átvételének, mivel ott a házak között tágas parkokat terveztek, tehát a toronyházak voltaképpen egy tudatosan fellazított városszerkezet reprezentatív kellékei lettek.

Irodalom

- Aufhauser, E., Walter. M. (2002): Lichtenberger, Elisabeth. In: Keintzel, B., Korotin, I. (Hrsg.): *Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich. Leben - Werk - Wirken*. Böhlau, Wien, Köln, Weimar, 469–474.
- Babbie, E. (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Berger V. (2018): *Térré szõtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan, Budapest
- Bourdieu, P. (2010): Gazdasági tõke, kulturális tõke, társadalmi tõke. In: Angelusz, R., Éber, M. Á., Geccser, O. (szerk.): *Társadalmi rétegzõdés olvasókönyv*. TÁMOP 2010-2011. <https://regi.tanonyvtar.hu> (Letöltés: 2020.02.24.)
- Braunfels, W. (1976): *Abendländische Stadtbaukunst. Herrschaftsform und Baugestalt*. M. DuMont Schauberg, Köln
- Brunner, O., Dopsch, A., Eibl, H. (Hg.) (1930): *Das Mittelalter. Einzeldarstellungen*. Deuticke, Leipzig, Wien
- Csapó T. (2005): *A magyar városok településmorfológiája*. Savaria Univ. Press, Szombathely
- Csapó T. (2017): Település-morfológiai kutatások Mendõl Tibor óta napjainkig. *Településföldrajzi tanulmányok* 1., 17-25.
- Csapó T., Lenner T. (2016): Egyházi központjaink településmorfológiája. In: Gál A., Frisnyák S., Kókai S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza 1. kötet*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földtudományi Tanszéke, Nyíregyháza, 211-221.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5-25. <https://doi.org/10.17649/TET.26.1.2007>
- Delitz, H. (2009): *Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld
- Delitz, H., Fischer, J. (2009): Die "Architektur der Gesellschaft". In: Delitz, H., Fischer, J. (Hrsg.): *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld, 9-17.
- Fischer, J. (2017): Gebaute Welt als schweres Kommunikationsmedium der Gesellschaft. Architektur und Religion aus architektursoziologischer Perspektive. In: Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (Hrsg.): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Springer, Wiesbaden, 49-69.

- Freund, B. (1999): *Das Hochhaus – die dritte Dimension der Stadtmorphologie*. Berliner Geographischen Arbeiten 90, 85-104.
- Hassinger, H. (1916): *Kunsthistorischer Atlas der K.K. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen, Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Stadtbildes*. A. Schroll, Wien
- Hassinger, H. (1946): *Boden und Lage Wiens*. Wiener Geographische Studien, Wien
- Hauser A. (1982): *A művészet szociológiája*. Gondolat, Budapest
- Hidas Z. (2013): A tér szociológiai felfedezése. *Pannonhalmi Szemle*, 4., 35-45.
- Hnilica, S. (2012): Gedächtnis Stadt – Eine schwierige Metapher. In: Fakultät für Architektur und Raumplanung, Technische Universität Wien (Hrsg.): *Stadt Gestalten. Festschrift für Klaus Semsroth*. Springer, Wien, New York, 10-15.
- Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (2017): Die materiale Seite des Religiösen. Soziologische Perspektiven und Ausblicke. In: Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (Hg.): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Springer, Wiesbaden, 3-22.
- Klein R. (2018): A szociális lakásépítés bécsi modelljei. In: Tamáska, M., Kocsis J. B. (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 63-80.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2013a): *Rejtjelek 2*. Kossuth, Budapest
- Kapitány Á., Kapitány G. (2013b): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána*. Typotex, Budapest
- Meggyesi T. (2005): *A 20. század urbanisztikájának útvesszői*. Terc, Budapest
- Meggyesi T. (2009): *Városépítészeti alaktan*. Terc, Budapest
- Moravánszky Á. (1998): *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetiében 1867-1918*. Vince Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. ETR Ember Település Régió, Budapest
- Leduc, J. (2006): *A történések és az idő. Elemzések, kérdések, írásmódok*. Kalligram, Pozsony
- Lichtenberger, E. (1970): *Wirtschaftsfunktion und Sozialstruktur der Wiener Ringstrasse*. H. Böhlau, Wien
- Lichtenberger, E. (1977): *Die Wiener Altstadt. Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City*. Deuticke, Wien
- Lichtenberger, E. (1982): Das sozialökologische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Rausch, W. (Hg.): *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtesforschung, Linz, 235-262.
- Lichtenberger, E. (1984): Die Stadtentwicklung in Europa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Rausch, W (Hg.): *Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert*. Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtesforschung (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas), Linz
- Lichtenberger, E. (1993): *Wien, Prag – Metropolenforschung*. Böhlau, Wien, Köln, Weimar
- Lichtenberger, E. (1986): *Stadtgeographie 1. Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse*. B. G. Teubner, Stuttgart
- Lichtenberger, E. (1989): Stadtentwicklung in Europa und Nordamerika. Kritische Anmerkungen zur Konvergenztherorie. In: Hexer, R., Hommel, M. (Hg.): *Stadt und Kulturraum*. Bochumer Geographischen Arbeiten 50, 113-129.
- Lichtenberger, E. (1990): *Stadtverfall und Stadterneuerung*. ÖAW, Wien (Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung)
- Lichtenberger, E. (2011 [2002]): *Die Stadt von der Polis zur Metropolis*. WBG - Primusverlag, Darmstadt
- Lichtenberger, E., Cséfalvay Z., Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Magyar Trend-kutató Központ, Budapest
- Lyka K. (1922). *A táblabíró-világ művészete*. Singer és Wolfner, Budapest
- Pál E. (szerk.) (2019): *Tér, tudomány, történet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Rifkind, C. (1977): *Main Street: The Face of Urban America*. Harper and Row, Hagesstown, San Francisco, London
- Schéry G., (2001): *A magyar tervezőirodák története*. Építészeti Tájékoztatói Központ Kft., Budapest
- Sik D. (2013): Lash modernitás elmélete. *Jel-Kép, Kommunikáció, közvélemény, média* 3-4. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2013.3-4.2>
- Schäfers, B. (2009): Architektursoziologie. Geschichte einer Disziplin. In: Delitz, H., Fischer, J. (Hrsg.): *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld, 365-384.
- Somfai A. (2002): Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékvédelme. *Tér és Társadalom*, 1., 59-98.

- Szaló Cs. (2019): Helyek, helyszínek, egzisztenciális terek. In: Pál E. (szerk.): *Tér, tudomány, történet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 67-79.
- Szelényi I. (szerk.) (1973a): *Társadalmi tervezés és szociológia*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szelényi I. (szerk.) (1973b): *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Szentkirályi Z. (1980): *Az építészet világtörténete*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest
- Tamáska M. (2011): *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig*. Nagykarácsony, Sukoró és Tiszafüred esettanulmányával. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Tamáska M. (2012): *Kassa-vidék településképei*. Kalligram, Pozsony
- Wagner-Rieger, R. (Hrsg. 1972-1981 - Band I - XI): *Die Wiener Ringstraße. Bild einer Epoche*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden